

УДК 343.13

К. Лисенкова,аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Національної академії прокуратури України, юрист III класу

ПРАВОВА СУТНІСТЬ ЗМАГАЛЬНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

З прийняттям у 2012 році чинного Кримінального процесуального кодексу України систему кримінального провадження суттєво змінено. Однією з найбільш масштабних новацій, безумовно, являється впровадження змагальних засад на всіх стадіях кримінального провадження.

Проблеми змагальності завжди викликали велику наукову зацікавленість та досліджувалися такими вченими-процесуалістами, як Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, Л.Б. Ісмаїлова, О.В. Капліна, С.О. Ковальчук, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, М.А. Маркуш, О.Р. Михайленко, О.О. Мохонько, В.В. Назаров, М.О. Ноздріна, В.О. Попелюшко, В.В. Рогальська, К.Р. Сейтназаров, М.І. Сірий, С.В. Слінько, О.Ю. Татаров, В.М. Тертишник, А.Р. Туманянц, О.Г. Шило, С.Д. Шестакова, Б.І. Яворський, О.Г. Яновська, Ю.П. Янович та іншими.

Однак, незважаючи на це, на теперішній час ані серед науковців, ані серед практичних працівників не існує єдиного погляду на змагальність, оскільки вона розглядається як принцип, метод, основа для визначення типології кримінального процесу.

Метою статті є дослідження сутності змагальності кримінального провадження.

Відповідно до ст. 129 Конституції України однією з основних засад судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Ст. 7 КПК України змагальність віднесено до загальних засад кримінального провадження, а ст. 22 КПК України встановлює її зміст. Так, змагальність передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК; рівність прав сторін на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав; розділення функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду; об'єктивність та неупередженість суду.

У порівнянні з КПК 1960 року нормативний зміст принципу змагальності у чинному

КПК розширено. По-перше, якщо раніше кримінальне процесуальне законодавство передбачало дію принципу змагальності лише на стадії судового розгляду кримінальної справи, КПК 2012 року встановлює здійснення всього кримінального провадження на змагальних засадах. По-друге, сторони наділені рівними правами не лише у наданні суду доказів, а й при їх збиранні. По-третє, під час досудового розслідування вирішення питань, пов'язаних з будь-яким обмеженням прав людини, належить виключно до компетенції слідчого судді, а сторони кримінального провадження повинні доводити перед судом переконливість своїх вимог. Але, попри розширення змісту принципу змагальності, самого його визначення чинний КПК не містить.

Крім того, як в науковій юридичній літературі, так і у вітчизняному законодавстві поряд із терміном «принцип» вживається поняття «засада». Однак серед науковців не існує однозначної точки зору щодо вживання зазначених термінів.

Так, на думку В.В. Сердюка, твердження про те, що конституційні засади судочинства розуміються як його принципи, у правовому сенсі не є правильними, оскільки положення Конституції України виражають суверенну волю народу, а закони – ідеологію держави, будь-який закон ґрунтується на конституційних приписах, відтак принципи не можуть бути ширшими за своїм обсягом від конституційних засад [3, с. 100].

В.Г. Гончаренко вважає, що більш доцільно вживати термін «принцип», а не засада, бо загальноприйнятий у світі термін «принцип» означає вихідне положення будь-якої теорії, світогляду, науки, організації роботи, а термін «засади» не є таким узагальнюючим і міститься в багатьох главах КПК і окремих статтях [4, с. 699].

Етимологічний словник трактує походження терміну «принцип» від латинського слова «principium», що буквально означає «початок», «основа» [1, с. 1071].

У залежності від контексту термін «принцип» може бути витлумачений як: 1) основне, вихідне положення якої-небудь

теорії, учення; 2) керівна ідея, основне правило діяльності; 3) внутрішнє переконання, погляд на речі, що визначають норму поведінки; 4) правило, норма, переконання покладене в основу якої-небудь діяльності [2, с. 941].

Поняття «засада», в свою чергу, означає: 1) основу чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; 2) вихідне, головне положення, принцип; 3) основу світогляду, правило поведінки; 4) спосіб, метод здійснення чого-небудь [2, с. 487].

Отже, вважаємо, що лексичні значення термінів «принцип» і «засада» є дуже близькими, тому можна стверджувати про ідентичність зазначених понять.

Аналіз положень КПК України дозволяє зробити висновок, що законодавець також ототожнює ці два поняття. Так, у ст. 7 КПК України встановлено засади кримінального провадження, до яких віднесено верховенство права, а ст. 8 КПК України верховенство права визначає вже як принцип.

На нашу думку, і принцип, і засада кримінального процесу є безпосередньо закріпленими в законі керівними правовими положеннями, які являються основою кримінального провадження і визначають його процесуальну форму та спрямованість діяльності його учасників. Порушення зазначених положень тягне за собою настання юридичних наслідків.

Однак, як вже наголошувалося, вчені-процесуалісти визначають правову сутність змагальності не лише як принципу, вони розглядають її також як метод та основу для визначення типології кримінального процесу. Отже, постає питання, яка точка зору в умовах дії КПК України 2012 року є найбільш прийнятною.

Так, один із перших дослідників проблем змагальності в радянській юридичній літературі, М.С. Строгович, вважав її принципом кримінального процесу і виділяв такі елементи: відділення обвинувачення від суду; процесуальне положення обвинувача та обвинуваченого як сторін; їх процесуальна рівність; активне, самостійне положення суду [5, с. 149].

М.О. Ноздріна також вважає змагальність принципом кримінального процесу та основним принципом судочинства [6].

На думку В.П. Півненка, змагальність – не засада (принцип) кримінального судочинства, а лише гарантія реалізації принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження справи у суді [7, с. 74].

О.Р. Михайленко наголошує на необхідності вилучення змагальності із числа засад кримінального провадження на підставі того, що вона означає рису, зміст, форму,

умову судового розгляду, спосіб пізнання, встановлення істини, захисту інтересів особи тощо [8, с. 11].

А.В. Смирнов розглядає змагальність як тип судочинства, який оснований на судовому методі правового регулювання, свободі та автономії учасників процесу. Він виділяє три основні ознаки змагального типу кримінального процесу: наявність двох протилежних сторін обвинувачення та захисту, процесуальна рівність або рівність сторін, наявність незалежного від сторін суду [9, с. 18].

На нашу думку, можна погодитися з Л.М. Лобойком, М.А. Маркуш, С.Д. Шестаковою, які висловлюють точку зору, що змагальність є багатогранною та її потрібно розглядати в декількох проявах.

Зокрема, С.Д. Шестакова вважає, що змагальність виступає як форма судочинства та елемент методу правового регулювання. На її переконання, принцип змагальності не має самостійного значення, оскільки поглинається принципами, які утворюють змагальну форму процесу.

Основною та єдиною сутнісною ознакою змагальної форми кримінального процесу є рівність процесуальних статусів органів кримінального переслідування та обвинуваченого (підозрюваного) на досудових та судових стадіях провадження. А ось розділення функцій кримінального переслідування, захисту та юстиції й рівність процесуальних можливостей органів кримінального переслідування та обвинуваченого (підозрюваного) по участі у збиранні доказів – зовнішні (функціональні) ознаки змагальної форми процесу [10].

На відміну від С.Д. Шестакової, яка наполягає на тому, що принцип змагальності не має самостійного значення, М.А. Маркуш визначає принцип змагальності як сукупність закріплених в законі приписів, процесуальних правил і методів їх виконання, які діють на всіх стадіях кримінального процесу; ґрунтуються на доступі до правосуддя через свободу оскарження, зіткненні протилежних інтересів наділених рівними процесуальними правами сторін, чіткому розподілі і розмежуванні їх функцій; гарантуються забезпеченням судом рівних можливостей реалізації процесуальних повноважень сторонами у відстоюванні своїх позицій і справедливому та неупередженому вирішенні спору між ними; забезпечуються свободою оскарження, контролем суду, доступом до правосуддя, порушення яких тягне за собою незаконність та скасування судового рішення. На її думку, принцип змагальності є механізмом (гарантією) реалізації змагальної форми кримінального процесу, а теоретичні

основи принципу змагальності являються передумовою розширення змагального методу правового регулювання. До структури змагальності, поряд з тими основними елементами, які виділяв ще М.С. Строгович, М.А. Маркуш, також включає свободу оскарження до суду і процесуальну рівноправність суб'єктів, що здійснюють обвинувачення і захист [11, с. 61].

Л.М. Лобойко розглядає змагальність як принцип, метод пізнання обставин злочину та метод організації кримінально-процесуальної діяльності. Він вважає, що змагальність в більшій мірі характеризується як метод, завдяки якому відбувається реалізація принципу змагальності. Сутність змагального методу полягає у забезпеченні впливу сторін кримінального процесу одна на одну через вільного (незалежного) від їхніх інтересів арбітра – суд, і можливості останнього стримувати активність сторін, пов'язану із порушенням закону чи створенням умов, що погіршують становище іншої сторони [12, с. 310].

Якщо звернутися до вітчизняного законодавчого визначення змісту принципу змагальності, можна виділити такі його елементи:

- самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК;

- рівність прав сторін на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав;

- розділення функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду;

- об'єктивність та неупередженість суду (стаття 22 КПК України).

Вивчення положень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод дає змогу виділити такі європейські стандарти змагальності:

- незалежний і безсторонній суд (п. 1 ст. 6 Конвенції);

- особиста присутність та ефективна участь сторін у кримінальному провадженні (п.1 ст. 6 Конвенції);

- рівність процесуальних засобів сторін (п.1 ст. 6 Конвенції);

- право на виклик і допит свідків на рівних умовах (п. 3(d) ст. 6 Конвенції);

- право на захист (п.п. 3(b), 3(c) Конвенції).

Враховуючи це, вважаємо, що встановлена ст. 22 КПК України рівність прав сторін на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав передбачає:

- особисту присутність та участь сторін у кримінальному провадженні;

- рівність процесуальних засобів сторін;

- право на виклик і допит свідків на рівних умовах. При цьому Європейський суд з прав людини тлумачить право на виклик і допит свідків на рівних умовах як: 1) подання доказів у відкритому судовому засіданні у присутності обвинуваченого з розрахунку на аргумент у відповідь (рішення «Корнев і Карпенко проти України»); 2) надання підсудному відповідної та належної можливості заперечити, а також ставити запитання свідкові обвинувачення, або під час давання показань, або на пізнішому етапі (рішення «Жогло проти України», «Жуковський проти України», «Корнев і Карпенко проти України»).

У кримінальному процесуальному законодавстві інших держав, наприклад, Російської Федерації, Білорусії, Молдови та Казахстану, принцип змагальності сторін передбачає рівність сторін обвинувачення та захисту, розмежування функцій обвинувачення, захисту і здійснення правосуддя, незалежність суду та його обов'язок на створення рівних умов для виконання сторонами своїх обов'язків та здійснення наданих прав.

На нашу думку, найбільш повний та найбільш близький до законодавства України зміст має принцип змагальності в Казахстані. Так, окрім вищевказаного, ч. 7 ст. 23 КПК дає визначення поняття «рівність прав сторін», що передбачає наділення сторін Конституцією та чинним кодексом рівними можливостями відстоювати свою позицію. Суд ґрунтує процесуальне рішення лише на тих доказах, участь у дослідженні яких на рівних підставах було забезпечено кожній із сторін.

А у Молдові рівність сторін означає, що вони користуються рівними правами та наділені кримінально-процесуальним законом рівними можливостями у захисті своїй позиції. Суд ґрунтує вирок лише на тих доказах, до участі у дослідженні яких сторони мали рівний доступ.

Висновки. Таким чином, можна поділити думку тих науковців, які розглядають змагальність в декількох її проявах і дійти висновку, що в умовах дії КПК 2012 року змагальність слід розглядати, в першу чергу, як основу для визначення типології кримінального процесу, оскільки вона встановлює організацію кримінального провадження, його сутнісні ознаки та регулює правові відносини між його учасниками.

Але одночасно змагальність виступає також і принципом кримінального процесу, який являється основою кримінального

провадження і визначає його процесуальну форму.

На нашу думку, принцип змагальності сторін можна визначити як безпосередньо закріплене в законі керівне правове положення, яке є основою кримінального провадження і визначає його процесуальну форму та спрямованість діяльності його учасників та передбачає розділення функцій обвинувачення, захисту та правосуддя, рівність процесуальних можливостей сторін, що забезпечується об'єктивністю й неупередженістю суду та свободою оскарження.

Правова сутність принципу змагальності сторін проявляється в його основних елементах, які виступають юридичними гарантіями його реалізації. До елементів досліджуваного принципу, окрім закріплених КПК України, можна віднести свободу на оскарження сторонами кримінального провадження до суду будь-яких дій та рішень іншої сторони.

Ключові слова: принцип змагальності, змагальний метод, типологія процесу, змагальна форма процесу, елементи принципу змагальності.

У статті досліджено наукові підходи до правової сутності змагальності як принципу, методу, основи для визначення типології кримінального процесу, а також вітчизняне та зарубіжне кримінальне процесуальне законодавство. В умовах дії Кримінального процесуального кодексу України 2012 року запропоновано розглянути змагальність як основу для визначення типології кримінального провадження та принцип кримінального провадження.

В статье исследованы научные подходы к правовой сущности состязательности как принципа, метода, основы для определения типологии уголовного процесса, а также отечественное и иностранное уголовное процессуальное законодательство. В условиях действия Уголовного процессуального кодекса Украины 2012 года предложено рассматривать состязательность как основу для определения типологии уголовного производства и принцип уголовного производства.

The article researches the scientific approaches to the legal gist of adversarial as a principle, of the method, the basis for determining the typology of the criminal process as well as domestic and foreign criminal procedure law. Proposed to consider approaches as a basis for determining the typology of criminal proceedings and the principle of criminal proceedings under conditions of the Criminal Procedural Code of Ukraine in 2012.

Література

1. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 4: / ред.-кол.: О.С. Мельничук та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 657 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2002. – 1440 с.
3. Сердюк В. Змагальність як засада судового процесу // Вісник прокуратури. – 2012. – № 8. – С. 97–101.
4. Гончаренко В.Г. Деякі зауваження у зв'язку з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України // Вісник Акад. прав. наук України. – Харків: Право. – 2003. – № 2-3.
5. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1970. – Т. 2: Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву. – 516 с.
6. Ноздріна М.О. Диспозитивність як елемент принципу змагальності у кримінальному процесі України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х.: Нац. університет внутр. справ. – 2004. – 216 с.
7. Півненко В. Щодо принципу змагальності у кримінальному судочинстві // Вісник прокуратури. – 2006. – № 5. – С. 73–77.
8. Михайленко О.Р. Проблеми реформування кримінально-процесуального закону України // Наук. вісник Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2004. – Спец. випуск № 1. – С. 8–13.
9. Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. – СПб.: Наука, 2000. – 224 с.
10. Шестакова С.Д. Состязательность уголовного процесса. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 220 с.
11. Маркуш М.А. Принцип змагальності у кримінальному процесі України: [Монографія] / Марія Андріївна Маркуш. – Х.: Вапнярчук Н.М., 2007. – 208 с.
12. Лобойко Л. М. Методи правового регулювання у кримінальному процесі України: Дис. ... доктора юрид. наук. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. університет внутр. справ. – 2006. – 437 с.
13. Рішення по справі «Жогло проти України» Рішення Європейського Суду з прав людини від 24 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_402.
14. Рішення по справі «Жуковський проти України» Рішення Європейського Суду з прав людини від 03 березня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_714.
15. Рішення по справі «Корнев і Карпенко проти України» Рішення Європейського Суду з прав людини від 21 жовтня 2010 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_637.